

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

VERSLAG VAN DE VIERDE VAARKAMPLEZING OP 30 JANUARI 2020
FOKKEN MET DIEREN, VOOR WIE DOEN WE DAT?

Doel en activiteiten van de raad

De Raad voor Dierenangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit gevraagd en op eigen initiatief adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn, inclusief diergezondheid en ethische vraagstukken. De RDA bestaat momenteel uit ongeveer veertig leden met zeer uiteenlopende achtergrond en deskundigheid, die op persoonlijke titel en zonder last of ruggenspraak zitting hebben.

De Raad behandelt vraagstukken over de volle breedte van het dierbeleid: over gehouden dieren (hobbydieren, gezelschapsdieren, landbouwhuisdieren en proefdieren) en niet-gehouden (dus 'in het wild levende') dieren.

De RDA legt het resultaat van zijn beraadslagingen neer in een zogenaamde zienswijze. Een zienswijze geeft een overzicht van wetenschappelijke en maatschappelijke achtergronden van een vraagstuk, en biedt adviezen over beleidsrichtingen en oplossingsrichtingen voor dilemma's. Consensus is niet noodzakelijk: een zienswijze van de Raad kan minderheidsstandpunten bevatten.

Woord Vooraf

De Vaarkampering is een gezamenlijke productie van de Raad voor Dierenangelegenheden (RDA) en de Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht op verzoek van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Het is een regelmatig terugkerende lezing, die op initiatief van de Tweede Kamer werd ingesteld als herinnering aan de in 2011 overleden professor Henk Vaarkamp, hoogleraar Veterinaire Apotheek en voormalig voorzitter van de RDA. Het onderwerp van de Vaarkampering heeft altijd te maken met het welzijn en de gezondheid van dieren in Nederland.

Bij deze vierde Vaarkampering, gehouden op 30 januari 2020, kwam een drietal sprekers aan het woord die ieder vanuit eigen deskundigheid licht wierpen op de belangrijkste dilemma's bij het fokken van dieren, zowel landbouwhuisdieren als gezelschapsdieren. Johan van Arendonk van Hendrix' Genetics gaf inzicht in dilemma's bij het fokken van vee: Hoe combineren we productie-efficiëntie met welzijnseisen en duurzaamheidscriteria? Hille Fieten van de Faculteit Diergeneeskunde belichtte de gezondheidsproblemen van gezelschapsdieren met extreme raskenmerken en vertelde hoe het Expertise Centrum Genetica Diergeneeskunde

kan bijdragen aan oplossingen. Melanie Peters van het Rathenau Instituut ging in op dilemma's rond het inzetten van technologie en de vraag hoe dierenartsen en fokkers hun verantwoordelijkheden kunnen invullen. De zienswijze van Minister Carola Schouten op het thema werd gepresenteerd door Jan-Kees Goet en de discussie werd geleid door Inge Diepman.

Dit journalistieke verslag geeft inzicht in de inhoud van de presentaties en schetst een beeld van de discussiepunten over het thema. We hopen dat het de herinnering levendighoudt voor degenen die erbij waren, en dat het een informatieve inhaalslag biedt aan degenen die er niet bij konden zijn.

Onze dank gaat uit naar iedereen die heeft bijgedragen aan het succes van deze vierde Vaarkampering.

Wouter Dhert

Decaan faculteit Diergeneeskunde

Marc Schakenraad

Secretaris Raad voor Dierenangelegenheden

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

VERSLAG VAN DE VIERDE VAARKAMPLEZING OP 30 JANUARI 2020
'FOKKEN MET DIEREN, VOOR WIE DOEN WE DAT'

Universiteit Utrecht

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

‘Fokken met dieren, voor wie doen we dat?’

Dieren fokken met aandacht voor dierenwelzijn vergt veterinaire expertise, ruimte voor innovaties en respect voor maatschappelijke ontwikkelingen

Het fokken van landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren ten behoeve van de mens levert wel eens verschil van mening op: Blijft er genoeg aandacht voor de intrinsieke waarde en het welzijn van dieren? Hoe verschuift de publieke opinie? Wat vinden we als samenleving acceptabel als het gaat om dit thema? Wie is verantwoordelijk voor het welzijn van het dier in het netwerk van fokkers, handelaren, dierenartsen, huisdiereigenaren en veehouders? Genoeg om over te praten! Dat bleek ook wel uit de grote belangstelling: De Aula in het Academieggebouw van de Universiteit Utrecht zat bomvol.

De familie Vaarkamp was goed vertegenwoordigd in de Aula

Het thema van de vierde Vaarkamplering, ‘Fokken met dieren, voor wie doen we dat?’ werd belicht door drie sprekers: Johan van Arendonk van Hendrix’ Genetics, Hille Fieten van de Faculteit Diergeneeskunde en Melanie Peters van het Rathenau Instituut. Gespreksleider Inge Diepman hield

eerst een voorgesprekje met RDA-voorzitter Jan Staman. Staman benoemt direct een discussiepunt: “Fokken in het belang van de mens is achterhaald; een dier heeft intrinsieke waarde en eigen belangen. We zijn ons daar gelukkig steeds meer van bewust, en ook de overheid erkent dit.” Toch ziet Staman dat het soms lastig is om oude patronen en denkwijzen te doorbreken. Bovendien ‘bemoeien burgers zich tegenwoordig overal mee’ en de professionals - dierenartsen, fokkers, veehouders - moeten leren om daarmee om te gaan. Het is niet erg dat iedereen een andere mening heeft over dieren fokken, zegt Staman, en ook veranderen opvattingen in de loop van de tijd. Als je iets over anderen zegt, dan moet je ook accepteren dat die anderen iets over jou zeggen. “Dialog is haast therapeutisch,” vindt hij: Het is goed om met elkaar in gesprek te gaan en te blijven over de morele, ethische en levensbeschouwelijke kwesties die ons soms verdelen als het gaat om het houden van dieren. Daarvoor is de Vaarkamplering een mooi platform.

Jan Staman in gesprek met Inge Diepman

De rede van de Minister

Minister Carola Schouten van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit was vandaag helaas verhinderd, haar lezing werd verzorgd door de secretaris-generaal van het Ministerie van LNV, Jan-Kees Goet. Hij is zelf van boerenafkomst en herinnert zich de woorden van zijn vader: “Je moet goed voor je beesten zorgen.” Goet heeft dat verantwoordelijkheidsgevoel van jongs afaan meegekregen. In de rede namens de Minister werd benadrukt dat fokken van dieren een domein is van veel kennis en know-how. Fokkers kijken naar de eigenschappen van dieren en categoriseren die: “Het is een menselijke behoefte om dingen, en ook dieren, in hokjes te plaatsen.” Niets zegt iets fundamenteelers over een cultuur dan de criteria waarnaar geclassificeerd wordt (Rudy Kousbroek, De Aaibaarheidsfactor). In het oude China werd het dierenrijk in opmerkelijke hokjes verdeeld: dieren toebehorend aan de Keizer; gebalsemde dieren; tamme dieren; speenvarkens; zeemeerminnen; mythische dieren; loslopende honden; dieren die als gekken tekeer gaan; dieren die niet geteld kunnen worden; dieren getekend met een fijn penseel van kameelhaar; dieren die zojuist de kruik gebroken hebben; dieren die uit de verte gezien op vliegen lijken. Tijdens deze Vaarkamplering hebben we het gemakkelijker: we verdelen dieren vandaag in landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren. Het fokken van landbouwhuisdieren om hun productie-eigenschappen te verbeteren staat over het algemeen minder ter discussie dan het fokken van extreme raskenmerken bij gezelschapsdieren. De overheid dient beperkingen te stellen aan selectie van kenmerken die gezondheids- en welzijnsproblemen opleveren. Voor landbouwhuisdieren geldt dat we te maken hebben met de wereldmarkt en dat steeds verdere verhoging van de productie-efficiëntie mogelijk is. Hoe moeten we daarbij oog houden voor het dier als levend wezen? Discussies

Jan-Kees Goet verwoordt de visie van de Minister van LNV

in de samenleving en maatschappelijke acceptatie van onze omgang met dieren worden steeds belangrijker. In de lezing namens Carola Schouten wordt opgeroepen tot een open gesprek over alle relevante aspecten van de dierhouderij, inclusief dierproeven en het slachtproces. De Wet Dieren geeft hiervoor een stevig anker, met erkenning van de intrinsieke waarde van dieren, los van de belangen van de mens. De mens heeft de taak, de morele plicht en de verantwoordelijkheid om goed te zorgen voor zijn dieren. De markt mag niet allesbepalend zijn, vindt de Minister.

Het is duidelijk dat iedere tijd een eigen ‘bril’ heeft: vroeger waren hondenkarren heel gebruikelijk, tegenwoordig zien we hondjes die in een kinderwagen vervoerd worden. De rol van dieren in een kringlooplandbouwsysteem levert ook weer nieuwe vragen op, er is behoefte aan een nieuw toetsingskader. Henk Vaarkamp, de naamgever van de Vaarkamplering, was een verbinder met hart voor boeren en voor dieren. Dat moeten wij allemaal zijn, besluit Goet.

Voor wie fokken we landbouwhuisdieren?

De fokkerij van landbouwhuisdieren was het onderwerp van de bijdrage van Johan van Arendonk, Directeur Innovatie & Technologie bij Hendrix' Genetics, en voormalig hoogleraar Fokkerij & Genetica aan Wageningen University. "Mijn perspectief is wereldwijd," benadrukt hij: "We fokken landbouwhuisdieren ten behoeve van de wereldvoedselvoorziening: een efficiënte productie zorgt voor een beperkt beslag op schaars landbouwareaal en schaarse grond- en hulpstoffen."

In veertig jaar tijd heeft (onder meer) de fokkerij ervoor gezorgd dat varkens en pluimvee nu dezelfde hoeveelheid eiwit produceren met de helft van het voer. De vraag is nu hoe we de ecologische voetafdruk van de veehouderij verder kunnen verlagen, waarbij we tegelijkertijd andere kenmerken verbeteren.

Duurzaamheid wordt steeds belangrijker en Van Arendonk ziet dan ook wel een verschuiving in selectiecriteria: Selectie op hoge productie kan bij voorbeeld leiden tot minder goed beenwerk en meer biggensterfte; het is nodig om de selectiecriteria tijdig aan te passen om de goede balans te behouden. "Duurzaamheid heeft vele dimensies," waarschuwt Van Arendonk, "en die dimensies staan soms haaks op elkaar: Vlees met een Beter Leven ster van de Dierenbescherming komt van dieren met een beter welzijn, maar de productie gaat wel gepaard met een grotere ecologische voetafdruk." Het is een uitdaging om de verschillende duurzaamheidsdimensies onder te brengen in één fokprogramma. Er zijn ook regionale verschillen: "Voor een grote veehouder in Nederland is duurzaamheid iets anders dan voor een small holder farmer in Afrika," stelt Van Arendonk. Ook voor die diversiteit moet ruimte blijven.

Johan van Arendonk

Technologie en diversiteit

Technische hulpmiddelen nemen een hoge vlucht in dierhouderij, fokkerij en genetica. Op het veehouderijbedrijf wordt het management steeds meer ondersteund door data die verzameld worden door sensoren die de gezondheid, voeropname en productieprestaties van dieren continu monitoren. Dergelijke technieken maken het mogelijk om dierwelzijn en -gezondheid te verbeteren.

De ontwikkeling van genome editing technieken is voer voor controverse: De toepassing van CRISPR-Cas bij dieren roept bijvoorbeeld veel weerstand op in de samenleving; toch pleit Van Arendonk voor enige experimenteerruimte om de functies van het DNA te verkennen en tools te ontwikkelen ten behoeve van fokkerij en selectie van landbouwhuisdieren. Innovaties in de fokkerij zijn cruciaal, ook omdat de selectiecriteria regelmatig veranderen: "We vinden dat een zeug haar eigen biggen moet kunnen grootbrengen: Waar ligt dan de grens met betrekking tot de toomgrootte? Dieren worden meer in groepen gehouden en het medicijngebruik in de veehouderij moet omlaag: Dan moeten we in de fokkerij meer aandacht besteden aan robuustheid en levensduur van productiedieren."

Van Arendonk benadrukt dat diversiteit erg belangrijk is: “Er is niet één silver bullet voor de wereldwijde voedselvoorziening. Hoog-efficiënte productiedieren kunnen prima bestaan naast trager groeiende rassen. Alternatieve eiwitbronnen en kweekvlees kunnen een deel van de dierlijk eiwitconsumptie gaan vervangen.

“Ongeacht de omvang van de (wereldwijde) veestapel zullen we op een verantwoorde manier vlees, melk en eieren moeten produceren,” vindt Van Arendonk.

Samengevat zegt hij: “Voor een verantwoorde fokkerij in de toekomst moeten we diversiteit koesteren en inzetten op technologie. Voor verduurzaming zijn innovaties nodig.”

Experimenteerruimte

Discussieleider Inge Diepman vraagt of er op dit moment te weinig experimenteerruimte is voor ontwikkeling van innovaties. Melanie Peters, directeur van het Rathenau Instituut, vindt van niet: “Experimenteerruimte is niet het startpunt, de hele samenleving moet meepraten over de richting die we willen inslaan.” Van Arendonk verwacht niet dat er één voedselsysteem is waar we het met z’n allen over eens worden: “Diversiteit betekent ook dat er bestaansrecht is voor vleeseters en voor veganisten.” Vanuit de zaal wordt opgemerkt dat we ook moeten praten over de rechtvaardigheid van een systeem: We willen bijvoorbeeld diversiteit op de arbeidsmarkt, maar slavernij accepteren we niet. Ook Van Arendonk vindt dat er altijd grenzen zijn, die bewaakt moeten worden door wet- en regelgeving. Maar wat wij als samenleving verantwoord of rechtvaardig vinden verschuift in de loop van de tijd. Diepman merkt op dat experimenteerruimte ook ruimte laat voor fouten: Accepteert de samenleving dat? Van Arendonk pleit voor experimenteerruimte in onderzoek om risico’s en kansen van bijvoorbeeld genome editing in kaart te brengen; ruimte voor praktische toepassing van dergelijke technieken zal er voorlopig in de Europese

Unie niet komen en dat hoeft ook niet. Van Arendonk en Peters zijn het met elkaar eens dat techniek niet centraal staat en dat er ruimte voor diversiteit moet blijven.

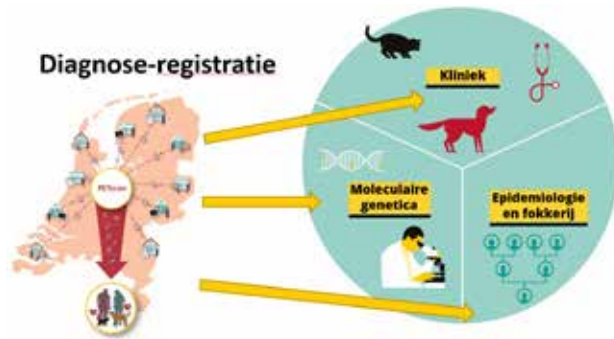
Fokken met gezelschapsdieren

In de fokkerij van gezelschapsdieren spelen heel andere thema’s dan bij landbouwhuisdieren, zegt Hille Fieten, geneticus, dierenarts-specialist en directeur van het Expertisecentrum Genetica Diergeneeskunde. Verregaande selectie op bepaalde raskenmerken van honden en katten en inteelt leiden tot erfelijke aandoeningen en schadelijke uiterlijke kenmerken. Daar moeten we wat aan doen! Daarvoor is het Expertisecentrum Genetica Diergeneeskunde opgericht. Fokkers, handelaren, dierenartsen en de baasjes zijn samen verantwoordelijk, maar het ontbreekt de eigenaren van rashonden en -katten vaak aan inzicht in gezondheid en welzijn van hun dieren. Fieten haalt een onderzoek aan waarin baasjes verschillende gezondheidsproblemen bij hun dieren vermeldden, maar tegelijkertijd aangaven dat hun dier ‘in de best mogelijke gezondheid’ verkeerde.

Extreme uiterlijke kenmerken

Extreme uiterlijke kenmerken schaden het welzijn

PETScan helpt inteelt voorkómen

Gelukkig zijn de fokkerijen en rasverenigingen zich steeds meer bewust van de welzijnsproblemen die kunnen optreden bij dieren met extreme raskenmerken. Fieten ziet ook dat dierenartsen hun verantwoordelijkheid nemen: “Zij gaan het gesprek aan met de eigenaar van een rashond of -kat en wijzen op de nadelen van een te korte snuit, een te kleine schedel of kaalheid voor gezondheid en welzijn.” Toch zijn er ook dierenartsen die meewerken aan fertiliteitsondersteuning en hersteloperaties om de extreme rassen in stand te houden. Hier wringt soms het verdienmodel van de dierenarts met zijn verantwoordelijkheid voor diergezondheid en -welzijn, vreest Fieten. Het Expertisecentrum is opgericht om – met behulp van het PETScan systeem – diagnoses te registreren, nieuwe DNA-testen te ontwikkelen en informatie over de mate van inteelt van individuele dieren te verzamelen en te delen. “Meer kennis over verwantschap van dieren helpt om inteelt te voorkomen,” legt Fieten uit. Het Expertisecentrum heeft software ontwikkeld, FitzBreed, waarmee de sector tools in handen krijgt voor verbetering van het fokbeleid. Via PETScan worden de verbeteringen gemonitord. Wetgeving en handhaving kunnen krachtige middelen zijn om beweging binnen de fokkerij van gezelschapsdieren in gang te zetten. In artikel 3.4 (‘fokken met gezelschapsdieren’) stelt de wetgever dat

het verboden is om te fokken met dieren als dat welzijns-aantasting bij zowel het fokdier als de nakomelingen tot gevolg heeft. In opdracht van het Ministerie zijn bij het Expertisecentrum criteria voor handhaving ontwikkeld voor hondenrassen met een korte snuit. De criteria zijn omarmd door het Ministerie en op dit moment wordt er door de NVWA gehandhaafd bij fokkers van kortsnuitige hondenrassen. Nederland loopt hierin voorop en de criteria zijn inmiddels vertaald in het Engels en het Duits. Fokkers moeten gaan omdenken en niet blijven fokken binnen gesloten populaties, waarin vrijwel geen enkel dier meer een gezonde conformatie heeft. Het probleem van de kortsnuitige honden kan in één generatie opgelost zijn door een dier met een normale schedelvorm in te kruisen. Ook voor de hoge frequentie van erfelijke ziekten door inteelt kan de wetenschap oplossingen bieden. “De tools zijn er, het momentum is er, nu moeten we doorpakken om de problemen in de fokkerij van gezelschapsdieren op te lossen!” luidt haar oproep aan de aanwezigen.

Hille Fieten

Bewustwording

Gespreksleider Inge Diepman vraagt of de publieke opinie op de rem gaat trappen als het gaat om extreme raskenmerken. Gerrit Hofstra van Dibevo reageert vanuit de zaal: “De publieke opinie wordt steeds belangrijker.

Influencers op sociale media hebben steeds meer invloed, maar we kunnen ook zelf deze kanalen inzetten. Zo kunnen we het publiek bewust maken van de gevaren van bijvoorbeeld het fokken van ‘tea cup chihuahua’s’. Voor burgers moet het gemakkelijker worden om ‘foute fokkers’ te herkennen,” vindt Hofstra. Ook Van Arendonk vindt dat werken aan bewustwording een betere weg is dan inzetten op regelgeving en handhaving: “Benadruk wat we wel willen in plaats van wat we niet willen.” Vanuit de zaal wordt opgemerkt dat het fokbeleid tegenwoordig wel een gespreksonderwerp is in verenigingen van eigenaren en bij kleindierenhobbyisten. Het begin is er dus. Als we ons richten op het positieve, dan zal het meer behoudende deel van de sector vanzelf verdwijnen, is de consensus in de Aula.

Wat vindt de samenleving?

Melanie Peters, directeur van het Rathenau Instituut, vraagt of de dierenarts zijn rol als hoeder van het publieke belang, als geweten van de samenleving met betrekking tot omgang met dieren, kan waarmaken.

Op het gebied van nieuwe technologieën zijn de belangrijkste vragen: Werkt het? Is het veilig? Zijn er alternatieven? Veel technieken zijn nuttig voor onderzoeksdoelinden, maar niet om dieren aan te passen aan de wensen van de mens: “Het genetisch aanpassen van dieren aan hun omgeving is een ethisch dilemma,” stelt Peters. Ook het inzetten van ‘big data’ in de dierhouderij kan voordelen bieden, maar van wie zijn die data en wat betekent het gebruik van een algoritme voor de relatie tussen een veehouder en zijn dierenarts? Een databank met gegevens over medicijngebruik kan nuttig zijn om het antibioticagebruik in de sector terug te dringen, maar wie beheert die databank en wie neemt beslissingen op basis van de data? Hoe en waar verantwoordelijkheden worden belegd verandert in de huidige tijd, constateert Peters. Big data

als verdienmodel schuurt met transparantie en privacy. Ook in het geval van kringlooplandbouw is de vraag: Wie zit er aan het stuur? Hebben we nog grip op hoe we voedsel produceren en hoe we omgaan met dieren? Hoe kritisch kunnen we nog zijn in een geglobaliseerde wereld? Peters roept dierenartsen op om te staan voor hun vak en hun expertise en om verantwoordelijkheid te nemen in de maatschappelijke discussies, ook als het lastig is om zelfstandig keuzes te maken: Blijf alert en integer! Ook in een geglobaliseerde wereld blijft het volgens Peters mogelijk om in de EU andere keuzes te maken dan in de Verenigde Staten of China.

Melanie Peters

Verantwoordelijkheid nemen

Diepman vraagt of we nog voldoende ruimte hebben voor eigen keuzes. Peters roept de overheid op om daar sturing aan te geven, door transparantie te waarborgen en privacy te respecteren. De professionals moeten hun morele en op vakkennis gebaseerde standaarden hooghouden. Vanuit de zaal merkt iemand op dat beslissingen met betrekking tot dieren uit handen geven aan een algoritme een eng idee is: waar blijft dan het dierenwelzijn?

Peters denkt wel dat sensoren in de veehouderij kunnen zorgen voor een betere monitoring van diergezondheid en -welzijn, zodat waar nodig eerder kan worden ingegrepen. Het is wel de vraag of we die ingreep dan ook over kunnen laten aan het algoritme en de techniek, of dat de veehouder en de dierenarts – als wettelijk verantwoordelijken – de beslissingsruimte altijd in eigen hand moeten houden. Van Arendonk merkt op dat techniek het mogelijk maakt dat een veehouder meer tijd over houdt voor zijn vak. Hij ziet er dan ook geen probleem in als ‘de techniek’ zelf de ventilatie in de stal aanpast als de sensoren aangeven dat dat nodig is.

Hille Fieten denkt dat het wel lastig kan zijn voor een individuele dierenarts om verantwoordelijkheid te nemen en invloed uit te oefenen op het fokbeleid van gezelschapsdieren. Daarom is het goed dat dierenartsen en fokkers ondersteund worden door het Expertisecentrum Genetica Diergeneeskunde.

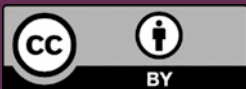
Het is ook belangrijk dat dierenartsen en rasdierenverenigingen (fokkers en eigenaren) in gesprek blijven met de overheid. Dat zal ertoe leiden dat het beleid op het gebied van fokkerij meer draagvlak en onderbouwing krijgt. Fieten erkent dat de fokkerij van rashonden en -katten nogal versnipperd is, met veel vrijwilligers en hobbyisten: Er is in de gezelschapsdierensector minder professionaliteit dan in de veehouderij en dat maakt het lastig om met één stem te spreken met de overheid in Den Haag en Brussel.

Aan het eind van de middag concludeert Inge Diepman dat het fokken met dieren leidt tot veel discussie. Er is niets mis met discussie, vindt Jan Staman. Melanie Peters roept dierenartsen en andere professionals op om trots te zijn op hun vak en expertise. Johan van Arendonk pleit nogmaals voor ruimte voor ontwikkeling van innovaties. Hille Fieten constateert dat de publieke opinie met

betrekking tot welzijn in de fokkerij van gezelschapsdieren steeds kritischer wordt, wat helpt om een omslag te bewerkstelligen in de fokkerij van gezelschapsdieren. Met deze positieve conclusies kwam er een einde aan de drukbezochte vierde Vaarkampezing in Utrecht.

2020, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag

© Sommige rechten zijn voorbehouden / Some rights reserved

Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals vastgelegd in de Creative Commons licentie Naamsvermelding 3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/nl/>

Ontwerp:

Ellen Bouma, www.ellenbouma.nl

Tekst en productie:

Carolien Makkink (c.makkink@hetnet.nl)

Foto's:

Ivar Pelt en Carolien Makkink

Opmaak en drukwerk:

Xerox/OBT, Den Haag

www.rda.nl

Raad voor Dierenaangelegenheden

Bezuidenhoutseweg 73

2594 AC Den Haag

Bij de productie van deze samenvatting is gebruik gemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloorvrij gebleekt en 100% gerecycled.

